

สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออก
THE ARCHITECTURAL STYLE IN THE REIGN OF KING RAMA V
APPEARING IN THE PROVINCES OF EASTERN REGION

สุชาติ	เถาทอง
ชัยยศ	วนิชวัฒนานูวัตติ
นพดล	ใจเจริญ
อรณรงค์	เถาทอง

#BK0080766

#๐ ๐๐๒๘๙๔๗

14 ต.ค. 2547
183001

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนจากงบประมาณแผ่นดิน
งานทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยบูรพา ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2546

คำนำ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นยุคปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค มีการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองเป็นแบบ “เทศาภิบาล” มีศูนย์กลางการบริหารอยู่ที่เมืองหลวง โดยกระทรวงมหาดไทยมีบทบาทสำคัญในการนำวิธีการบริหารระบบราชการแบบใหม่กระจายไปตามหัวเมือง ทำให้ดินแดนต่าง ๆ ได้ถูกผนวกมาไว้ในกลไกของระบบบริหารเดียวกันหมด นโยบายและกฎหมายต่าง ๆ ในส่วนกลางจะสามารถบังคับใช้ได้ทั่วราชอาณาจักร โดยเฉพาะมณฑลปราจีน และ มณฑลจันทบุรี ระหว่างปี พ.ศ. 2437 - 2453 มีการเปลี่ยนแปลงทางศิลปวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมของท้องถิ่นดั้งเดิมให้เปลี่ยนรูปไปตามการปฏิรูปการปกครองแบบใหม่นี้ด้วย

ดังนั้น งานวิจัย เรื่อง “สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออก” จึงมีความมุ่งหมายเพื่อศึกษาลักษณะทางกายภาพ รูปแบบตามสภาพปัจจุบันและลักษณะพื้นที่ทั่วไปในแหล่งที่ตั้งศูนย์กลางการปกครองของมณฑลปราจีน และมณฑลจันทบุรีเป็นหลัก เพื่อให้ทราบถึงลักษณะที่โดดเด่น ความเหมือนหรือความต่างของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองทั้งสองแห่ง โดยผู้วิจัยได้อาศัยภาพประกอบ และ ผังพื้น (plan) เพื่อช่วยการวิจัยให้มองเห็นภาพรูปแบบ และลักษณะพื้นที่ภายในได้ชัดเจนขึ้น โดยคณะผู้วิจัยประกอบด้วย นายสุชาติ เถาทอง หัวหน้าโครงการวิจัย มีผู้ร่วมวิจัยคือ นายชัยศ วนิชวัฒนา นวุติ ฝ่ายรังวัดพื้นที่ นายนพดล ใจเจริญ ฝ่ายถ่ายภาพ และ นางอรนงค์ เถาทอง ฝ่ายประสานงานทั่วไป

การวิจัยครั้งนี้ได้สำเร็จลุล่วงเป็นอย่างดีด้วยการช่วยเหลือจาก บุคคล หน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย อาทิ สำนักโบราณคดี หน่วยงานหมายเหตุแห่งชาติที่ 12 จันทบุรี หมายเหตุแห่งชาติ ผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา ท่านเจ้าอาวาส ท่านเจ้าของบ้านพักอาศัยทุกหลัง และรองศาสตราจารย์วาทิ รูปนวงศ์สานติ เป็นต้น ผู้ให้การอนุเคราะห์ข้อมูลและหลักฐาน รวมทั้งให้ความสะดวกในการถ่ายภาพรังวัดพื้นที่สถาปัตยกรรม และการตรวจสอบต้นฉบับ ซึ่งคณะผู้วิจัยขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ด้วย

คณะผู้วิจัย

ชื่อเรื่อง : สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออกเฉียง
 คณะผู้วิจัย : นายสุชาติ เกาทอง
 นายชัยยศ วนิชวัฒนาวุฒิ
 นายนพดล ใจเจริญ
 นางอรนงค์ เกาทอง
 ปี พ.ศ. : 2546

บทคัดย่อ

การวิจัย เรื่อง สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออกเฉียง เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ พร้อมไปกับศึกษา สถาปัตยกรรมประเภทอาคาร/เรือน ร่วมสมัย ที่มีหลักฐานปรากฏในมณฑลเทศาภิบาล ปราจีน และ จันทบุรี ในช่วงเวลาเดียวกัน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 - 2453 โดยศึกษาจากการสำรวจภาคสนาม เอกสารทางประวัติศาสตร์ เอกสารอื่น ๆ ภาพถ่ายเก่า และ การสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องได้ทราบถึง สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 มีการปลูกสร้าง กันมากในเขตศูนย์กลางที่ตั้งมณฑล และ บริเวณใกล้เคียง ในระยะแรกตัวอาคาร/เรือน มักนิยม สร้างหันหน้าออกสู่มแม่น้ำตามเส้นทางสัญจรสายหลักมาแต่เดิม เช่น แม่น้ำบางปะกง และ แม่น้ำ จันทบุรี ต่อเมื่อระบบการวางผังเมืองได้เริ่มมีบทบาทต่อการจัดการพื้นที่ของมณฑลทั้งสอง มีผลให้ การวางตำแหน่งของตัวอาคาร/เรือน บนผังบริเวณต้องหันไปหาแนวถนนแทน อีกทั้งมีการจัดแบ่ง เขตระหว่างที่พักอาศัย และ เขตสถานที่ราชการออกจากกันอย่างเป็นระบบ มีแบบแผน

รูปแบบสถาปัตยกรรมประเภทอาคารสาธารณะ บ้านพักข้าราชการ มีการก่อสร้างตาม แบบอิทธิพลตะวันตกเป็นจำนวนมาก และอาศัยแบบอย่างมาจากเมืองหลวง มีผังพื้นเป็นรูปสี่เหลี่ยม เป็นส่วนใหญ่ และพื้นที่ใช้สอยภายในตัวอาคาร/เรือน มีการแบ่งกันเป็นห้อง ๆ ในขณะที่เรือน สามัญชน และอาคารทางศาสนายังดำรงลักษณะไทยแบบประเพณีไทยท้องถิ่นไว้ได้ ถึงแม้มี อิทธิพลในองค์ประกอบส่วนรองของสถาปัตยกรรมบ้าง แต่ไม่มีผลกระทบต่อส่วนหลักอันเป็น ศิลปะลักษณะของท้องถิ่นเดิม ทั้งกับยังส่งเสริม เกื้อกูลรูปแบบอาคาร/เรือน ให้มีความโดดเด่น เพิ่มขึ้น ประกอบกับสถาปัตยกรรมแบบท้องถิ่น ในมณฑลปราจีน และมณฑลจันทบุรี มีการ ผสมผสานกับวัฒนธรรมต่างชาติเป็นทุนเดิมอยู่บ้างแล้ว อิทธิพลตะวันตกที่เข้ามาเสริมใหม่ยิ่งช่วย สรรสร้างพหุลักษณะของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในสองมณฑลให้แจ่มชัดขึ้น มีทั้งความเหมือน และความต่างกัน

3

TITLE THE ARCHITECTURAL STYLE IN THE REIGN OF KING RAMA V
APPEARING IN THE PROVINCES OF EASTERN REGION

RESEARCHERS MR.SUCHAT THAOTHONG
MR.CHAIYODE VANICHWATTANANUWAT
MR.NOPADON JAIJAREAN
MRS.OR-ANONG THAOTHONG

YEAR 2003

ABSTRACT

This historical research was emphasized on the architectural styles in the reign of King Rama V, appearing in the provinces of eastern region of Thailand, together with, the styles of contemporary constructions, witnessed in Prachin and Chantaburi provinces during 1894-1910. The approaches for this study were field exploration, historical document, and other related papers including photographs, and interview.

The outcome of this research showed that the architectural style in the reign of King Rama V was greatly popular in the central region and adjacent provinces. Initially, the constructions were designed to front the main waterways such as Bangpakong and Chantaburi rivers, but later, after the urban planning had played an important role in area managing in both provinces, the buildings were instead to front the main roads. Moreover, residential area and governmental organization area were systematically separated.

The architectural styles of public and officials' residents in the studied regions were mostly influenced by western architecture and partially copied from the capital. The land shape was mostly rectangular and the interior spacing was partitioned into rooms while most of the people's houses and religion sites were constantly preserved traditional Thai and local architectural styles. Even the influence of western style had affected second element, the main element of the construction were built following the local architectural style; in contrast, the influence of western architectural style also furthered the local style to be more outstanding. Heretofore, the local architectural style in Prachin and Chantaburi provinces were partially mixed by the foreign architecture; therefore, the new coming

ripple of western style architecture interestingly enlightened the multi-image of the architectural style in the reign of King Rama V with its similarity and difference.

สารบัญ

	หน้า
คำนำ.....	ก
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ง
บทที่	
1 บทนำ.....	1
หลักการและเหตุผล.....	1
วัตถุประสงค์ของโครงการ.....	2
วิธีวิจัย.....	2
ขอบเขตการวิจัย.....	3
กลุ่มเป้าหมาย.....	3
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	4
ผลที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
แผนดำเนินการตลอดโครงการ.....	5
2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	7
สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในกรุงเทพฯ.....	7
ภูมิศาสตร์ทางวัฒนธรรมของภาคตะวันออก.....	26
ลักษณะภูมิประเทศและชุมชนทางวัฒนธรรม.....	28
ความเคลื่อนไหวของชนต่างวัฒนธรรม ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อในรัชกาลที่ 4-5	32
สภาพสังคมและวัฒนธรรมในมณฑลการปกครองภาคตะวันออกยุคสยามใหม่	39
สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในจิตรกรรมฝาผนังของภาคตะวันออก.....	86
3 รายละเอียดสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 จากกรณีศึกษา.....	95
มณฑลปราจีน.....	95
1 เขตที่ตั้งอำเภอเมืองปราจีนบุรีจังหวัดปราจีนบุรี.....	95
2 เขตที่ตั้งอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา.....	114

บทที่	หน้า
3 เขตที่ตั้งอำเภอเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี.....	133
4 เขตที่ตั้งอำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี.....	157
5 เขตที่ตั้งอำเภอเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี.....	163
มณฑลจันทบุรี.....	169
1 เขตที่ตั้งอำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี.....	169
2 เขตที่ตั้งอำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี.....	186
3 เขตที่ตั้งอำเภอนายายอาม จังหวัดจันทบุรี.....	193
4 เขตที่ตั้งอำเภอเมืองตราด จังหวัดตราด.....	196
4 บทวิเคราะห์ : ลักษณะเด่นสถาปัตยกรรมจากกรณีศึกษา.....	207
ลักษณะทางกายภาพของแหล่งที่ตั้ง.....	207
ลักษณะทั่วไปของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลของภาคตะวันออก.....	215
1 พื้นที่ใช้สอยภายในตัวอาคารและเรือน.....	218
2 ผนัง.....	232
3 ประตูและหน้าต่าง.....	234
4 ช่องระบายอากาศ.....	237
5 หลังคา.....	237
6 การตกแต่ง.....	239
ลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5.....	241
1 เรือนไม้.....	241
2 อาคารปูน.....	243
5 บทสังเคราะห์ : สรุป.....	247
1 สถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ในมณฑลปราจีน และจันทบุรี มีความเหมือนหรือแตกต่างกัน.....	248
2 มีการรับอิทธิพลจากตะวันตก และ / หรือของวัฒนธรรมท้องถิ่นในช่วงเวลาเดียวกันหรือไม่.....	254
3 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5.....	255
4 ลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 กับความน่าจะเป็นในการสืบสานและพัฒนา.....	256
5 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป.....	257

บทที่	หน้า
บรรณานุกรม.....	261
ประวัติผู้วิจัย.....	265

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1	ห้างเคี่ยมฮั่วเฮง (สาขา) ถ่ายราวรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 10
2	ชุมชนย่านภูเขาทอง กรุงเทพฯ ถ่ายราวรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ภาพจากศูนย์ประวัติศาสตร์ศึกษาและภูมิปัญญาไทย..... 10
3	พระรามราชนิเวศน์ สร้างในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วังศิลาพระฤกษ์เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ.2453 อำเภอเมืองเพชรบุรี..... 12
4	สะพานเฉลิม 48 หรือสะพานเฉลิมกรุง ข้ามคลองจักรวรรดิ รัชสมัยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 14
5	เรือเครื่องดับภาคกลางตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพจาก People of All The Nation โดย W.A. Graham..... 16
6	แบบบ้านไทยโบราณ (ภาคกลาง) จากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เขียนโดย สมใจ นิ่มเล็ก พ.ศ.2505..... 21
7	โบสถ์ที่เปเตริว (Englise de petriu) ปัจจุบันเหลือเพียงซากของซุ้มประตูทางเข้า ด้านหน้าภาพจาก หนังสือฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์ พ.ศ. 2534..... 30
8	ภาพตลาดน้ำยามเช้าจังหวัดฉะเชิงเทรา ภาพจากหนังสือ ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์ พ.ศ.2534..... 30
9	เมืองพนัสนิคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพจากหนังสือ สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 กรมศิลปากร 2539..... 33
10	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่ตำหนักกรมหมื่นมรุพงศ์ ศิริพัฒน์ คราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีน ภาพจากจวนผู้ว่าราชการจังหวัด ฉะเชิงเทรา..... 40
11	พระบรมฉายาลักษณ์และลายพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชทานให้กับสมุหเทศาภิบาล มณฑลปราจีน คราวเสด็จเยือนฉะเชิงเทรา 29 มกราคม ร.ศ.126 (พ.ศ.2450)..... 43
12	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลปราจีน พ.ศ.2446-2458 ภาพจากจวนผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา..... 47

ภาพที่

หน้า

13	อาคารตึกแถวแบบชั้นเดียว เมืองฉะเชิงเทราเดิม ริมถนนมรุพงษ์ ตรงข้ามกำแพงและป้อมเก่า.....	50
14	วัดจีนประชาสโมสร (เล่งฮกยี่) สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3).....	50
15	ชุมชนริมฝั่งทะเลเดิมในบริเวณเมืองชลบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ่ายเมื่อ พ.ศ.2520.....	55
16	จีนช่างถ่ายรูปตั้งร้านอยู่ที่ตลาดเมืองชลบุรี ได้นายพระรูปพร้อมด้วยผู้ติดตามเสด็จ ณ ที่ว่าการจังหวัดชลบุรี 27 ธันวาคม ร.ศ.127 (พ.ศ.2451).....	58
17	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมณฑลปราจีน ทรงฉายพระรูปพร้อมด้วยผู้ติดตามที่ด้านหน้าอาคารที่พักของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แถวที่สองคนที่ 4 ด้านซ้ายยื่นติดกับรัชกาลที่ 6).....	60
18	“เกาะสีชัง” ถ่ายบริเวณลานเสาธงยอดเขาจุลจอมเกล้า มองเห็นสะพานอัยุฎางค์ คำนสุกถากรเกาะสีชัง และ สะพานท่าเทววงษ์ (ท่าล่าง) ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.....	63
19	โรงเรียนเสาวภา สร้างเมื่อ ร.ศ.111 (พ.ศ.2435) ที่เกาะสีชัง เป็นโรงเรียนหัวเมืองแห่งแรก ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.....	63
20	อาคารที่พระจุฑาธุชราชฐานบนเกาะสีชัง สร้างขึ้นเมื่อครั้งเป็นพระราชวัง ถ่ายเมื่อ พ.ศ.2525 (ยังไม่ได้รับการบูรณะ).....	67
21	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ภาพจากศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์ และภูมิปัญญาไทย.....	69
22	โฉนดที่ดินที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จีนไห่นสามี่อำแดงเทียมภรรยา ซึ่งอยู่บ้านหนองมน อำเภอบางพระ เมืองชลบุรี วันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ.129 (พ.ศ.2435).....	71
23	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชอุทิศวิสุงคามสีมา ให้กับวัดแหลมฉบัง แขวงเมืองบางละมุง ร.ศ.111 (พ.ศ.2435).....	73
24	โบสถ์วัดคธาทอลิกริมแม่น้ำจันทบุรีสร้างขึ้นสมัยญวนเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองจันทบุรีครั้งแรก สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ภาพจากหนังสืออารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก ของ ศรีศักร วัลลิโภดม.....	76

- 25 เรือนเครื่องผูกและโบสถ์คริสต์ของชุมชนพวกญวนเข้ารีตเมืองจันทบุรี (รูปวาดลายเส้นโดยคณะสำรวจของ นายอังรี มูโอ พ.ศ.2401 – 2404) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 76
- 26 อาคารคลังสินค้า และ เรือสำเภาแบบตะวันตก ด้านหน้าอ่าวเมืองจันทบุรี เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 24 ภาพจากหนังสืออารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก ของศรีศักร วัลลิโภดม..... 79
- 27 ชุมชนชาวจีนบริเวณท่าหลวง ย่านธุรกิจการค้าของเมืองจันทบุรี ราว พ.ศ.2411 – 2453..... 81
- 28 พ่อค้าจีนมาประชุมที่ว่าการเมืองจันทบุรี ราวรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 83
- 29 พระยาศรีสหเทพ (เล็ง) อ่านประกาศเวลาชักธงมหาราชบนค่ายในเมืองจันทบุรี วันที่ 15 มกราคม ร.ศ.123 (พ.ศ.2449) ในการสมโภชเมืองจันทบุรี ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 83
- 30 ข้อความในเอกสารสัญญาส่วนหนึ่งระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ.122 (พ.ศ.2448) ให้กองทหารฝรั่งเศสได้เลิกถอนออกไปจากเมืองจันทบุรี ข้อมูลจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 85
- 31 คณะเจ้าหน้าที่ไทยและฝรั่งเศสที่ตลาดบางกะจะ แขวงเมืองจันทบุรีข้อมูลจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 87
- 32 การรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เมืองจันทบุรีข้อมูลจากหน่วยจดหมายเหตุแห่งชาติที่ 12 จันทบุรี..... 87
- 33 ลักษณะตัวอาคารแบบตะวันตก (ตึกเจ้าพระยาอภัยภูเบศร) ในจิตรกรรมบนแผ่นผ้าของวัดแก้วพิจิตร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เขียนขึ้นใหม่)..... 89
- 34 อาคารแบบตะวันตก รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถของวัดเสม็ด..... 90
- 35 เรือนแบบท้องถิ่นในภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มณฑปวัดโบสถ์การ์้องเมืองนครนายก 92
- 36 อาคารแบบตะวันตกในภาพจิตรกรรมฝาผนังที่อุโบสถวัดราษฎร์บำรุง..... 93
- 37 อาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำปราจีน (บางปะกง)..... 97
- 38 ส่วนตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้นแบบพันธุ์พุกญาและรูปใบหน้าคน..... 98

ภาพที่	หน้า	
39	พื้นที่ภายในอาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร.....	99
40	อาคารหอทะเบียนที่ดิน (หลังเก่า).....	102
41	บ้านพักรับรองผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ 12 ค่ายจักรพงษ์.....	104
42	มุขระเบียงด้านหน้าชั้นบน ตรงบริเวณใต้ชายคา มีลวดลายปั้นปูน.....	105
43	ภายในอาคารบ้านพักรับรองฯ มีทางเชื่อมต่อ และบันไดขึ้นลงระหว่างชั้น 1 และ 2	106
44	บ้านพักพันเอกสันต์ จิตรประสงค์.....	108
45	พระอุโบสถวัดแก้วพิจิตร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำปราจีน (บางปะกง).....	111
46	ลวดลายตกแต่งบริเวณซุ้มประตูของวัดแก้วพิจิตร.....	112
47	พื้นที่ภายในพระอุโบสถวัดแก้วพิจิตร แสดงต้นเสาและฐานเสา.....	113
48	พระอุโบสถวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ (วัดเมือง) ภาพบน และส่วนหน้าบันของ พระอุโบสถ มีพระปรมาภิไธยย่อ จปร. ภาพล่าง.....	115
49	ศาลาว่าการมณฑลปราจีนเดิม หรือศาลากลางจังหวัดฉะเชิงเทราหลังเก่า ก่อนการ บูรณะ.....	118
50	ศาลาว่าการมณฑลปราจีนปัจจุบัน ได้รับการบูรณะหลังจากเกิดเพลิงไหม้ 1 มกราคม พ.ศ. 2527.....	119
51	ระเบียงทางเดินด้านหน้าอาคารศาลาว่าการมณฑลปราจีนเดิม.....	120
52	พื้นที่ห้อง โถงปีกซ้าย.....	121
53	ด้านหน้าตำหนักกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์.....	123
54	ด้านข้างของตำหนักกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์.....	124
55	ห้องโถงกลางชั้นบนของตำหนัก มีพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	125
56	บริเวณมุขชั้นบนและระเบียงทางเดินด้านหน้าตำหนัก.....	126
57	ด้านหน้าศาลมณฑลปราจีนหลังเก่า.....	128
58	ด้านข้างอาคารไปรษณีย์หลังเก่า.....	130
59	กุฏิเจ้าอาวาสหลังเก่าวัดแหลมบน ตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง.....	132
60	หน้าต่างแบบบานยาว มีลูกกรงกันตกด้านใน.....	132
61	อาคารศาลจังหวัดชลบุรีหลังเก่า.....	135
62	อาคารศาลากลางจังหวัดชลบุรีหลังเก่า.....	137
63	โถงทางเดินภายในตัวอาคารมีการออกแบบตกแต่งด้วยแผ่นไม้ลวดลายเป็นระยะ....	138

ภาพที่	หน้า
64 บ้านคุณสมควร สมนวล ตำบลบ้านหนองมนเดิม.....	140
65 บริเวณประตูทางเข้าภายในตัวเรือน มีอักษรจารึกภาษาจีน.....	141
66 บนโต๊ะเครื่องเช่นไหว้บรรพบุรุษ มีรูปตุ๊กตาดินเผาเคลือบจากจีน.....	142
67 เรือนห้องถื่นเลขที่ 6 หมู่ 4 ตำบลบ้านหนองมนเดิม.....	144
68 พื้นที่ภายในของบ้านเลขที่ 6 หมู่ 4.....	145
69 ด้านสกัดของเรือนเลขที่ 38 หมู่ 2 ตำบลหนองข้างคอก.....	147
70 ลักษณะฝาเรือนและประตูภายในบ้านเลขที่ 38 หมู่ 2.....	148
71 ตึกมหาราช ลักษณะอาคารแบบอาณานิคมที่ตำบลอ่างศิลา.....	150
72 พื้นที่ห้องโถงกลางตึกมหาราชชั้นล่าง.....	151
73 ตึกราชินีมองจากด้านข้างของอาคาร.....	153
74 พื้นที่ภายในตึกราชินีตรงโถงใต้มุขชั้นล่าง.....	154
75 ลักษณะพื้นที่ภายในชั้นล่าง.....	155
76 ลักษณะพื้นที่ภายในชั้นบน.....	155
77 บ้านเลขที่ 131 หมู่ 1 ตำบลบางพระ อำเภอศรีราชา.....	158
78 ลวดลายแกะสลักบนบานประตูแบบกระบวนจีน.....	159
79 ด้านหน้าอุโบสถหลังเก่าวัดแหลมฉบัง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว.....	161
80 ด้านหน้าฝั่งทิศตะวันออกของประตูอุโบสถวัดแหลมฉบัง เขียนเป็นรูปซุ้ม มีลักษณะ ลวดลายแบบกระบวนจีน.....	162
81 ตึกผ่องศรี.....	165
82 ตึกวัฒนา.....	167
83 ตึกอภิรมย์.....	168
84 อาคารกองบัญชาการของทหารฝรั่งเศส (ภายในค่ายตากสินปัจจุบัน).....	171
85 อาคารคลังกระสุนดินดำ.....	173
86 ศาลากลางมณฑลจันทบุรี (หลังแรก).....	175
87 บริเวณใต้ชายคาด้านหน้ามุขตกแต่งด้วยไม้ฉลุลาย.....	176
88 ด้านหน้าบ้านพักป่าไม้จังหวัดจันทบุรี.....	178
89 บ้านสำหรับกงสุลฝรั่งเศส.....	180

ภาพที่	หน้า
90 ศาลากลางมณฑลจันทบุรี (หลังที่สอง) ปัจจุบันใช้เป็นหน่วยจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ 12 จันทบุรี.....	183
91 ด้านข้างของศาลากลางมณฑลจันทบุรีเดิม.....	183
92 ตู้เก็บเอกสารภายในศาลากลางมณฑลจันทบุรี.....	184
93 รูปครุฑทูลไม้และตอกแต่งด้วยสี เดิมใช้ประดับไว้ด้านหน้าศาลากลางมณฑลฯ.....	185
94 ตึกแดงตั้งอยู่ที่ท่าเรือแหลมสิงห์ สร้างเมื่อ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436).....	187
95 ลักษณะของประตูที่ตึกแดง.....	188
96 บ้านคุณอำไพ และ คุณสุภา สมศรี เทศบาลตำบลพลี.....	190
97 บริเวณमुखโถงด้านหน้าของตัวเรือนชั้นล่างและชั้นบน.....	191
98 พื้นที่ชั้นล่างใช้คู่มือทำเป็นฝาผนังห้อง.....	192
99 ด้านหลังอุโบสถหลังเก่าวัดท่าแกลง อำเภอนายายอาม.....	194
100 ชุมหน้าต่างด้านข้างอุโบสถหลังเก่าวัดท่าแกลงท่าแบบตะวันตก.....	195
101 จวนเรลิตด์กัมปอร์ต ด้านหน้าติดตั้งหอกระจายข่าวระบุงสร้างปี พ.ศ.2494.....	198
102 พื้นที่ภายในห้องชั้นสอง ปัจจุบันเป็นสำนักงาน.....	199
103 พื้นที่ภายในห้องชั้นสาม ปัจจุบันเป็นห้องประชุม.....	200
104 ด้านหน้าศาลากลางจังหวัดตราดหลังเก่า.....	203
105 ด้านหลังศาลากลางจังหวัดตราดหลังเก่า.....	204
106 ตึกแถวในเมืองละเซิงเทราสมัยเป็นที่ตั้งศาลว่าการมณฑลปราจีน.....	209
107 เรือนพักผู้ป่วยในทะเล ของโรงพยาบาลสมเด็จพระราชา.....	210
108 เรือนไม้สำหรับพักริมทะเล ที่พระจุฑาธุชราชฐาน ถ่ายเมื่อ พ.ศ. 2522.....	210
109 เรือนไม้ท้องถิ่นของชาวสวนสร้างขึ้นในราว พ.ศ. 2475 (2 หลังภาพล่าง) กับเรือนท้องถิ่นสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 5 (ภาพบน) นิยมต่อชายคาให้ยื่นยาว ออกมาทางด้านข้าง.....	212
110 ชุมชนบริเวณวัด โบสถ์เมือง ริมแม่น้ำจันทบุรี มีเรือสำเภาเข้ามาจอดรับส่งสินค้า	214
111 ชุมชนริมแม่น้ำจันทบุรีด้านหน้าวัดโรมันคาทอลิก ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ	214
112 ตลาดเมืองจันทบุรี ย่านธุรกิจการค้าแถบท่าหลวง ด้านหลังมองเห็นเจดีย์ วัด โบสถ์เมือง.....	216
113 ที่ว่าการเมืองจันทบุรี และ ที่ทำการไปรษณีย์ (ขวามือ) เมื่อครั้งตั้งอยู่ริมแม่น้ำ จันทบุรี ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.....	220

ภาพที่	หน้า
114 บ้านกงสุลฝรั่งเศสตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมืองจันทบุรี.....	221
115 บ้านของฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ภาพจากหน่วยจดหมายเหตุแห่งชาติที่ 12 จันทบุรี.....	223
116 การตกแต่งอาคารบ้านเรือนเพื่อรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี ภาพจากหน่วยจดหมายเหตุแห่งชาติที่ 12 จันทบุรี.....	226
117 ผังพื้นอาคารบางส่วนในมณฑลการปกครองของภาคตะวันออก.....	228
118 เรือนทรงกระโจมเชิงภูเขาทอง วัดสระเกษ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเดียวกับตึกพ่องศรี ที่เกาะสีชัง จากหนังสือ Siam ภาษาเยอรมัน พิมพ์เมื่อ พ.ศ.2442.....	229
119 ศาลจังหวัดชลบุรีเดิม.....	229
120 เรือนพื้นดินบ้านหนองมนเลขที่ 6 หมู่ 4 เมืองชลบุรี.....	231
121 ซุ้มประตูอุโบสถด้านหลังวัดท่าแฉลบ.....	233
122 ซุ้มประตูอุโบสถด้านหน้าวัดราชบัลลังก์ ตำบลทางเกวียน เมืองระยอง.....	235
123 หน้าบันพระอุโบสถวัดลุ่มมหาชัยชุมพล เมืองระยอง มีรูปลักษณะคล้ายกับ หน้าบันของวัดแหลมฉบัง วัดตาลล้อม สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	235
124 ซุ้มทรงมงกุฎ และหลังคาโดม อาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร.....	236
125 หน้าต่างแบบบานยาวหรือเรียกว่า เฟรนช์วินโดว์ (French Windows).....	238
126 ภาพแกะสลักรูปนูนต่ำและแกะสลักฉลุลายบนบานเพ็ชรม บ้านเลขที่ 131 หมู่ 1 ตำบลบางพระ.....	240
127 ภาพลายเส้นแสดงทัศนียภาพวัดแก้วพิจิตร (ภาพบน) และโรงเรียนหนังสือ ไทยธรรม นักรรรมบาลี (ภาพล่าง).....	242
128 เรือนพื้นดินแบบชั้นเดียวสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรือนสองชั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำบล หนองข้างคอก เมืองชลบุรี.....	244

สารบัญแนบที่

แผนที่	หน้า
1	ประเทศสยาม (ซ้าย) กับแผนที่กรุงเทพฯ (ขวาบนและล่าง) พิมพ์ที่ปารีส ค.ศ. 1854 (พ.ศ.2397) ภาพจากหนังสือ Description du Royaume Thai ou Siam 8
2	แสดงสถานที่ราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อมูล จากบ้านเจ้าพระยา กรุงเทพฯ..... 18
3	ประเทศสยาม พ.ศ.2458 แสดงเขตปกครองแบบมณฑล ข้อมูลจากการปกครอง ระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435 – 2458 มุลนิธิโครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2532..... 38
4	มณฑลปราจีน จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดชลบุรี ทำการสำรวจเมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ.2461 ข้อมูลจาก สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติที่ 4 ปราจีนบุรี..... 41
5	มณฑลปราจีน แสดงอำเภอพนัสนิคม อำเภอพานทอง อำเภอบางคล้า สำรวจเมื่อ วันที่ 4 มกราคม พ.ศ.2462 ข้อมูลจาก สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติที่ 4 ปราจีนบุรี..... 45
6	บางส่วนของแผนที่แสดงเขตอำเภอเมืองฉะเชิงเทราในมณฑลปราจีน ข้อมูลจาก ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์ พ.ศ.2534..... 49
7	ที่ตั้งตลาดอำเภอเมืองฉะเชิงเทราในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.111 (พ.ศ.2435) ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ..... 51
8	มณฑลปราจีนแสดงตำแหน่งที่ตั้งเมืองชลบุรี พ.ศ.2461 – 2462 ข้อมูลจากสำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4 ปราจีนบุรี..... 53
9	แสดงตำแหน่งสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 5 ที่จุฬาราชราฐานบนเกาะสีชัง ข้อมูลจาก หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดชลบุรี..... 65
10	ประเทศสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเขตอินโดจีน ของฝรั่งเศส ข้อมูลจากหนังสือ People of All The Nation..... 74
11	มณฑลจันทบุรี กรมแผนที่สำรวจเมื่อ พ.ศ.2455 ข้อมูลจากหน่วยจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ 12 จันทบุรี..... 78
12	ที่ตั้งอาคารและสถานที่ราชการในเขตเมืองฉะเชิงเทรา มณฑลปราจีน เขียนโดย สุชาติ เกาทอง พ.ศ.2546..... 96

แผนที่

หน้า

13	ที่ตั้งอาคารและสถานที่ราชการในเขตเมืองชลบุรี มณฑลปราจีน บริเวณริมทะเล เขียนโดย สุชาติ เถาทอง พ.ศ.2546.....	134
14	ที่ตั้งอาคารและสถานที่ราชการในเขตเมืองจันทบุรี มณฑลจันทบุรี เขียนโดย สุชาติ เถาทอง.....	170

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	จำนวนบ้านเรือนและประชากรในมณฑลปราจีนช่วงรัชกาลที่ 5.....	36
2	ลักษณะรูปผังพื้นของอาคาร/เรือนในมณฑลของภาคตะวันออกเฉียง.....	218

สารบัญผังพื้น

ผังพื้นที่	หน้า
1 ชั้นล่างอาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร จากการสำรวจวันที่ 9 สิงหาคม 2546.....	100
2 ชั้นบนอาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร จากการสำรวจวันที่ 9 สิงหาคม 2546.....	101
3 อาคารหอทะเบียนที่ดิน จากการสำรวจวันที่ 1 สิงหาคม 2546.....	103
4 ชั้นล่างอาคารบ้านพักรับรองฯ จากการสำรวจวันที่ 9 สิงหาคม 2546.....	106
5 ชั้นบนอาคารบ้านพักรับรองฯ จากการสำรวจวันที่ 9 สิงหาคม 2546.....	107
6 บ้านพักพื้นเอกสันต์ จิตรประสงศ์ จากการสำรวจวันที่ 9 สิงหาคม 2546.....	109
7 พระอุโบสถวัดแก้วพิจิตร จากการสำรวจวันที่ 10 สิงหาคม 2546.....	114
8 เป็นผังพื้นพระอุโบสถวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ (วัดเมือง).....	116
9 เป็นผังพื้นของวิสุตคามสีมา จากการสำรวจวันที่ 16 สิงหาคม 2546.....	116
10 ศาลาว่าการมณฑลปราจีน จากการสำรวจวันที่ 16 สิงหาคม 2546.....	121
11 ชั้นล่างของค้ำหนักฯ จากการสำรวจวันที่ 16 สิงหาคม 2546.....	126
12 ชั้นบนของค้ำหนักฯ จากการสำรวจวันที่ 16 สิงหาคม 2546.....	127
13 อาคารศาลเจ้าจังหวัดฉะเชิงเทรา จากการสำรวจวันที่ 16 สิงหาคม 2546.....	128
14 อาคารไปรษณีย์หลังเก่า จากการสำรวจวันที่ 23 สิงหาคม 2546.....	130
15 กุฏิเจ้าอาวาสวัดแหลมบน จากการสำรวจวันที่ 23 สิงหาคม 2546.....	133
16 อาคารศาลเจ้าจังหวัดชลบุรี จากการสำรวจวันที่ 7 มิถุนายน 2546.....	136
17 ศาลากลางจังหวัดชลบุรีหลังเก่า จากการสำรวจวันที่ 7 มิถุนายน 2546.....	139
18 บ้านคุณสมควร สมนวน จากการสำรวจวันที่ 4 ตุลาคม 2546.....	143
19 บ้านเลขที่ 6 หมู่ 4 ตำบลแสนสุข จากการสำรวจวันที่ 4 ตุลาคม 2546.....	146
20 บ้านเลขที่ 38 หมู่ 2 ตำบลหนองข้างคอก จากการสำรวจวันที่ 4 ตุลาคม 2546.....	149
21 ชั้นบนและชั้นล่างตึกมหาราช จากการสำรวจวันที่ 18 ตุลาคม 2546.....	152
22 ตึกราชินีชั้นล่างและชั้นบน จากการสำรวจวันที่ 19 ตุลาคม 2546.....	156
23 บ้านเลขที่ 131 หมู่ 1 ตำบลบางพระ จากการสำรวจวันที่ 26 ตุลาคม 2546.....	160
24 อุโบสถหลังเก่าวัดแหลมฉับ จากการสำรวจวันที่ 26 ตุลาคม 2546.....	162
25 ตึกผ่องศรีจากการสำรวจวันที่ 30 สิงหาคม 2546.....	166
26 ตึกวัฒนา จากการสำรวจวันที่ 30 สิงหาคม 2546.....	167
27 ตึกอภิรมย์ จากการสำรวจวันที่ 30 สิงหาคม 2546.....	169

ผังพื้นที่

หน้า

28	อาคารกองบัญชาการของทหารฝรั่งเศส จากการสำรวจวันที่ 12 กรกฎาคม 2546.....	172
29	อาคารคลังกระสุนดินดำ จากการสำรวจวันที่ 12 กรกฎาคม 2546.....	174
30	ศาลากลางมณฑลจันทบุรี (หลังแรก) จากการสำรวจวันที่ 13 กรกฎาคม 2546.....	177
31	บ้านพักป่าไม้จังหวัดจันทบุรี จากการสำรวจวันที่ 13 กรกฎาคม 2546.....	179
32	บ้านสำหรับกงสุลฝรั่งเศสเดิม จากการสำรวจวันที่ 13 กรกฎาคม 2546.....	181
33	ศาลากลางมณฑลจันทบุรีชั้นล่าง (ใต้ถุน) สภาพปัจจุบัน จากการสำรวจวันที่ 12 กรกฎาคม 2546.....	186
34	ศาลากลางมณฑลจันทบุรีชั้นบน สภาพปัจจุบัน จากการสำรวจวันที่ 13 กรกฎาคม 2546.....	186
35	ตึกแดงจากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546.....	189
36	บ้านคุณอำเภอ และ คุณสุภา สมศรี จากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546 (ชั้นล่างและชั้นบน).....	193
37	อุโบสถเก่าวัดท่าแฉลบ จากการสำรวจวันที่ 13 กรกฎาคม 2546.....	196
38	ชั้นล่างจวนเรลิตังค์มปอร์ต จากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546.....	200
39	ชั้นสองจวนเรลิตังค์มปอร์ต จากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546.....	201
40	ชั้นสามจวนเรลิตังค์มปอร์ต จากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546.....	201
41	ศาลากลางจังหวัดตราดหลังเก่า จากการสำรวจวันที่ 26 กรกฎาคม 2546.....	205